

РАДЯНСЬКЕ ВОЄННО-КРИМІНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО НА ПОЧАТКОВОМУ ПЕРІОДІ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

В умовах початку цього періоду Великої Вітчизняної війни, коли виникла реальна загроза існуванню СРСР як держави, державне керівництво СРСР намагалось зберегти обороноздатність та військову дисципліну в армії, підпорядкувати все життя країни інтересам фронту. За таких обставин об'єктивно зростала роль воєнно-кримінального законодавства.

Досвід його застосування свідчить про суттєві недоліки, які були результатом низького рівня розвитку як правничої теорії, та і правозастосовчої практики тоталітарного режиму

Система воєнно-кримінального законодавства СРСР у тому загальному вигляді, в якому вона існувала на початок Великої Вітчизняної війни, формувалася з другої половини 20-х рр. і складалася з норм, які регламентувалися Конституцією СРСР 1936 р., діючим Кримінальним кодексом та низкою спеціальних нормативно-правових актів, зокрема Положенням про військові злочини, яке було затверджено ЦВК та РНК СРСР 27 червня 1927 р. [1, ст.505]

Радянське воєнно-кримінальне законодавство на початок Великої Вітчизняної війни розподілялося на дві групи законів: а) закони, що застосовувалися незалежно від часу (тобто як в мирні, так і у воєнні часи) та б) закони, що застосовувалися тільки у воєнні часи, останні мають назву законів воєнного часу. Необхідність видання особливих воєнно-кримінальних законів воєнного часу пояснювалася тим, що ціла низка військових злочинів могла бути вчинена тільки у воєнній обстановці (мародерство, свавільне залишення поля бою, носіння у районі воєнних дій знаків Червоного хреста або Червоного півмісяця особами, які не мають на це право, та т.ін.). Законами воєнного часу були ст.20, 21,22,23,26, 27, 28, 29, 30, 31 Положення про військові злочини [2, с.28].

Для практичного застосування воєнно-кримінального законодавства суттєве значення мало визначення часу скоєння злочину. Час скоєння злочинів, тобто злочин у мирні чи воєнні часи суттєво впливав на його кваліфікацію та утворював різноманітні правові наслідки для суб'єкта злочину. Так, згідно статей Положення про військові злочини, якщо злочин розпочався у мирні часи, але закінчився у воєнні часи, підлягали застосуванню закони воєнного часу. Якщо злочин розпочався у воєнні часи, але закінчився у мирні часи, також застосовувалися закони воєнного часу.

Разом з тим, умови воєнного часу розширювали кордони застосування воєнно-кримінального закону, охоплюючи низку загальних складів злочину. Так, наприклад, розбій, пограбування, протизаконне знищення майна

та насильство, протизаконне відібрання майна, вчинене військовослужбовцями у населення у районах воєнних дій, розглядалися як військові злочини.

У багатьох статтях Положення про військові злочини умови воєнного часу не були необхідним елементом складу злочину, але виступали як кваліфікуюча обставина. Невиконання наказу каралося, у відповідності до Положення про військові злочини, позбавленням волі на строк до 5 років, той же злочин, скоєний у воєнний час, карався позбавленням волі на строк не менше 5 років, а при отяжуючих обставинах – вищою мірою покарання – розстрілом з конфіскацією майна. Порушення особою, що входила до добового наряду частини, статутних правил внутрішньої служби каралося за п.«а» ст.16 Положення позбавленням волі на строк до 6 місяців. Ті ж самі діяння, вчинені у воєнний час, за частиною «г» тієї ж статті каралися позбавленням волі на строк не менше одного року.

Суттєвим недоліком законодавства початку Великої Вітчизняної війни було те, що воно не мало визначення терміну «воєнний стан», мова йшла тільки про введення воєнного стану (ст.49 Конституції СРСР 1936 року) [3, ст.351]. У правовій думці того часу під воєнним станом розумівся час, коли держава знаходилась у стані війни. Тлумачення терміна «воєнний стан» тих часів не допускало введення воєнного стану як превентивного заходу, як адекватну відповідь на загрозу нападу. Так, наприклад, В.М.Чхивадзе та М.Я.Савицький тлумачили воєнний стан наступним чином: «Початковим моментом настання воєнного часу слід вважати момент оголошення війни. Якщо війна не оголошена, її початковим моментом слід вважати фактичний початок воєнних дій. Кінцевим моментом воєнного часу треба визнати оглошені день і годину припинення воєнних дій» [2, ст.46].

Деяке уточнення щодо визначення поняття «воєнний стан» вніс Указ Президії ВР СРСР «Про воєнний стан» (22 червня 1941 р.), у якому хоча й немає самого визначення зазначеного терміну, але визначається мета його введення, а саме «інтереси оборони СРСР і для забезпечення громадського порядку та державної безпеки». З тексту указу зрозуміло, що під воєнним станом розуміється «безумовно, особливий режим, що вводиться в окремих місцевостях або по всій країні (ст.1) з метою оборони СРСР і для забезпечення громадського порядку і державної безпеки (ст.1), передбачає надання військовому командуванню функцій органів державної влади в галузі оборони, забезпечення громадського порядку і державної безпеки (ст.2), а також тимчасове обмеження прав громадян та залучення юридичних осіб до потреб оборони (ст.3, 4, 5) [3, ст.451-452]. Зазначений Указ значно посилював кримінально-правові можливості впливу воєнної влади. Згідно зі ст.6 Указу за непідкорення розпорядженням та наказам військової влади, а також за злочини, скоєні на території, яка проголошена на воєнному стані, винні підлягали кримінальній відповідальності за законами воєнного часу [3, ст.452].

Воєнний стан був введений Указом Президії ВРСР «Про воєнний стан» від 22 червня 1941 р. на окремих територіях СРСР. Цей указ встановлював, що у місцевостях, що оголошені на воєнному стані, всі функції органів державної влади в галузі оборони, забезпечення громадського стану та державної безпеки належить військовим радам фронтів, армій, військових округів, а там, де нема військових рад, вищому командуванню військових з'єднань. За невідкорення розпорядженням та наказам військової влади, а також за злочини, що були скоєні у місцевостях, що проголошені на воєнному стані, винні підлягають кримінальній відповідальності за законами воєнного часу.

У відповідності до Указу, в місцевостях, проголошених на воєнному стані, всі справи про злочини, які спрямовані проти оборони, громадського порядку та державної безпеки передаються на розгляд військових трибуналів, такі як: а) справи про державні злочини; б) справи про злочини, що передбачені Законом від 7 серпня 1932 р. про охорону громадської (соціалістичної) власності; в) всі справи про злочини, що скоєні військовослужбовцями; г) справи про розбій; д) справи про навмисні вбивства; е) справи про насильницьке звільнення з домів утримання та з-під сторожі; ж) справи про ухилення від виконання військової повини; з) справи про незаконну купівлю, продаж та збереження зброї, а також про крадіжку зброї [2, ст.49]. Крім того, передбачалась право військової влади на передання до військових трибуналів справ про спекуляцію, злісне хуліганство та інші злочини, якщо командування визнає це необхідним за обставинами воєнного часу [2, ст.49].

Розгляд справ у військових трибуналах проваджувався за правилами, що були встановлені «Положенням про військові трибунали у районах воєнних дій» [3, ст.454]. Вироки військових трибуналів касаційному оскарженню не підлягали і скасовувалися або змінювалися лише у порядку нагляду. У статтях Положення про військові злочини у якості кваліфікуючої ознаки злочину виступають бойові обставини. Під бойовою обставиною розумілося знаходження військових частин у стані бойового контакту з ворогом. В умовах Великої Вітчизняної війни такі обставини склалися не тільки на фронті, але й в тилу (повітряні бомбометання, десанти тощо). Бойові обставини обумовлювалися близькістю ворога, і тим пояснюється те, що безпека будь-яких злочинних дій в умовах бойових обставин незвичайно зростає.

Опір особі, яка виконувала обов'язки щодо військової служби, карався за п. «а» ст.3 Положення позбавленням волі на строк до 3 років. Ті ж дії, скоєні у бойових обставинах, кваліфікувалися по п. «б» тієї ж статті та каралися позбавленням волі на строк не менше трьох років [2, ст.51].

Бойові обставини передбачали не лише поняття «часу», але і «постору». Інакше кажучи, воєнно-кримінальний закон, що підвищував покарання за скоєний злочин, підлягав застосуванню лише у випадку, якщо зло-

чин скоєно у той час, коли військова частина знаходилась у безпосередній близькості до ворога.

У Положенні зустрічається також термін «час бою» (ст.22 Положення) [2, ст.51]. Мається на увазі момент бою, тобто озброєного зіткнення з неприятелем. Час бою – поняття більш вузьке, ніж бойові обставини. Бій є момент бойових обставин.

Кримінальне право того часу передбачало також деякі інші обов'язкові елементи складів військових злочинів. Для деяких злочинів було обов'язковим скоєння злочину у визначених умовах простору. Наприклад, ст.22 Положення передбачало самовільне залишення поля бою; ст.28 Положення розглядало як військові злочини розбій, пограбування та т.ін. в районі бойових дій.

Під районом воєнних дій розуміється територія, повітряний та водний простір, де діють збройні сили у часи військових операцій, а також місцевості, де були розповсюдженні тилові частини, установи, склади діючої армії.

Завершуючи характеристику дії воєнно-кримінального закону у часі та просторі треба додати, що кордони дії закону в просторі не обмежувались територією СРСР. Військові частини СРСР при знаходженні на території іноземної держави користувалися правом екстериторіальності і на них розповсюджувалася дія радянських кримінальних законів.

У початковий період війни зазнала змін особова частина воєнно-кримінального права. Ураховуючи небезпеку для оборони країни розповсюдження слухів, Президія Верховної Ради СРСР 6 липня 1941 р. видала Указ «Про відповідальність за розповсюдження у воєнні часи хибних слухів, які збуджують тривогу серед населення» [4, ст.110]. Указ передбачав покарання за вироком військового трибуналу у вигляді позбавлення волі строком від 2 до 5 років, якщо ці дії не тягли за собою за законом більш тяжке покарання. Дія цього Указу розповсюджувалась як на цивільних осіб, так і на військових.

Військово-кримінальне законодавство початку Великої Вітчизняної війни доповнилися терміном «стан облоги», що передбачало більш жорсткий правовий режим у порівнянні з воєнним станом.

Постановою ДКО 19 жовтня 1941 р. з метою тилового забезпечення оборони Москви та укріплення тилу військ, що захищають Москву, а також з метою ліквідації діяльності шпигунів, диверсантів в Москві та області було введено стан облоги. Охорона суворого порядку у приміських районах та місті була покладена на військову владу.

За цією постановою порушники порядку невідкладно притягались до відповідальності і передавалися до суду військового трибуналу, а провокатори, шпигуни, агенти ворога, підлягали розстрілу на місці.

З огляду на це особливе значення набуло за часи війни суворе дотримання військовообов'язаними та призовниками правил військового обліку. Порушення цих правил перешкождало правильному провадженню мо-

білізації та призовів на військову службу в умовах військового часу, що спричиняло велику шкоду інтересам оборони країни. Виходячи з цього, у січні 1942 р. було введено нові правила військового обліку. Було встановлено, що винні в ухиленні від військового обліку, а також особи, що сприяють цьому, повинні притягатися до кримінальної відповідальності за ст.193 10А КК РСФРР та відповідними статтями КК інших республік [4, ст.111]. Винні в цьому злочині передавались до суду військового трибуналу.

З огляду на останнє, зрозуміло, що позасудові рішення хоча й були викликані реальною небезпекою, на практиці відкривали шлях для свавільних дій військової влади.

Безпосереднє відношення до воєнно-кримінального права мали постанови Уряду про охорону у воєнні часи військового майна від пошкодження, знищення, розкрадання та т.ін. Ці постанови мали виключне значення для укріплення матеріальної бази збройних сил.

Поряд з загальною тенденцією посилення репресивної спрямованості воєнно-кримінального законодавства, законодавець передбачав можливість зняття судимості з осіб за певних умов. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14 грудня 1941 р. військові ради фронтів (окремих армій) та флотів отримували право знімати судимість з військовослужбовців, які відзначились у боях з ворогом, з наступним затвердженням рішень військових рад Президією Верховної Ради СРСР.

Ряд Указів Президії ВР СРСР та постанов Уряду, вирішуючи питання застосування покарання до військовослужбовців у воєнний час, звільнення від покарання тощо, мали виключне значення для розвитку права.

В умовах війни чітке та своєчасне виконання транспортом завдань уряду по перевезеннях набуло особливого військового та народногосподарського значення. З урахуванням цього, Президія Верховної Ради СРСР своїм Указом «Про введення воєнного стану на всіх залізницях» визнала необхідним ввести на залізницях воєнну дисципліну, яка вимагала від залізничника чіткого виконання своїх службових обов'язків [4, ст.113]. Відповідальність за злочини по службі залізничники несли як за військові злочини. Справи за такими злочинами розглядалися у військових трибуналах залізниць. Працівники залізниць вважались за цим Указом мобілізованими і привіювались у відповідальності до військовослужбовців.

Указ Президії Верховної Ради СРСР від 9 травня 1943 р. розповсюдив на Наркомморфлот, Наркомрічфлот та Головне управління Тівнічного морського шляху при РНК СРСР дію Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про введення воєнного стану на всіх залізницях» [4, ст.113].

2 травня 1943 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про відповідальність за незаконне нагородження орденами та медалями СРСР та нагрудними знаками, за присвоєння орденів, медалей та нагрудних знаків та передавання їх особами, що були нагороджені, іншим особам» [4, ст.113].

Цим Указом встановлювалось, що особи, які винні у незаконному нагородженні орденами та медалями СРСР та нагрудними знаками осіб, які не мають прямого відношення до діючої армії чи флоту, притягаються до кримінальної відповідальності як за посадові злочини і караються позбавленням волі строком від 6 місяців до 2 років. Винні у присвоєнні ордена, медалі чи нагрудного знака караються позбавленням волі строком від 2 до 3 років. За продаж або передання у вигляді подарунка ордена, медалі чи нагрудного знака іншій особі особа, яка винна у скоєнні цього злочину, підлягає позбавленню нагороди і карається ув'язненням строком від одного до трьох років.

Посадові особи, які відповідають за схоронність орденів, медалі, та нагрудних знаків (у шпиталях, штабах, судових органах), халатність яких призвела до крадіжки ордена, медалі чи нагрудного знака, караються ув'язненням строком від одного до двох років [4, ст.114].

Таким чином, на початковому етапі Великої Вітчизняної війни відбувалися зміни у радянському воєнно-кримінальному законодавстві. Сутність цих змін полягала в тому, що у зв'язку з потребами забезпечення військової дисципліни та боєздатності військ в умовах відступу значно посилилась репресивна спрямованість воєнно-кримінального законодавства, поширилося коло суб'єктів воєнно-кримінального права, кваліфікуючі ознаки злочинів, які посилювали відповідальність за військові злочини, поширювались без достатньої аргументації, поширювались заходи позасудової розправи.

Питання застосування у мирні часи режимів надзвичайного стану, або воєнного стану, залишаються дуже актуальними і нині. Сучасний законодавець, з урахуванням новітніх теоретичних розробок, приймає останнім часом два необхідних для нормального існування правової держави нормативних акти: Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16 березня 2000 р. [5; 6] та Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 6 березня 2000 р.

Список літератури:

1. Сборник установлений РСФСР. 1927. №50. 2. Чхивадзе В.М., Савицкий М.Я. Советское воєнно-уголовное право. М., 1941. 3. Хрестоматія з історії держави і права України. У 2-х т. Т.2 / За ред. В.Д.Гончаренка. К., 1997. 4. Чхивадзе В.М. Советское воєнно-уголовное право. М., 1948. 5. Голос України. 2000 р. 25 квітня. 6. Голос України. 2000 р. 23 травня.

Надійшла до редколегії 11.05.2000